

Analysis of the Development of the Educational System of Deobandia in the Indian Subcontinent The Second Half of the 19th Century to the Beginning of the 20th Century

Asma Rezaei¹ | Ali Asghar Rajabi²

1. PhD in Islamic History, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

2. Corresponding Author: Assistant Professor, Kharazmi University, Faculty of Literature and Humanities, Department of History, Karaj, Iran.

Email: Aliasghar.rajabi@khu.ac.ir

Article history Received: 14 September 2024 Received in revised form: 16 February 2025 Accepted: 17 February 2025 Published online: 21 March 2026

Abstract

The Deobandia School, established in 1866 in the Indian subcontinent, emerged as a pivotal institution for Islamic education. It played a critical role in preserving the religious identity of Muslims during an era of significant political, social, and cultural upheaval, marked by British colonial domination. This paper examines how the evolutionary course of the Deobandia educational system influenced the cultural dynamics of this institution. It seeks to highlight its role in fostering intellectual resilience among Muslims, countering colonial challenges, and becoming a cornerstone of Islamic educational reform. The mid-19th century marked the decline of Muslim political power in India following the British suppression of the 1857 uprising. This period, characterized by the complete dominance of British colonial rule, left Indian Muslims marginalized and their Islamic identity under threat. In response, Muslim scholars established Deobandia as a bastion of traditional Islamic education, designed to restore and protect Muslim identity. By educating future scholars and leaders, Deobandia aimed to confront the cultural and political pressures of the colonial era. Its distinctive educational approach, rooted in Islamic principles, set it apart as an intellectual and spiritual center of immense influence.

Keywords: Indian subcontinent, evolution of Deobandia, educational system, British colonialism.

1. Introduction

The establishment of Deobandia occurred in a period of profound transformation in the Indian subcontinent. British colonialism introduced modern institutions and cultural norms, which challenged traditional structures, including those of Muslim communities. Amid these changes, the Deobandia was founded to revive Islamic traditions and provide a counter-narrative to colonial cultural dominance. Deobandia emphasized a curriculum grounded in classical Islamic sciences, including Quranic exegesis, hadith studies, Islamic jurisprudence (fiqh), and theology. Unlike many contemporary institutions, it resisted incorporating Western sciences or modern education, instead striving to sustain the authenticity of traditional Islamic learning. This focus on religious education was aimed at producing scholars and leaders capable of preserving Islamic identity and resisting the cultural assimilation imposed by colonial policies. Deobandia's educational approach was unique in its independence from government control. The school operated through donations and maintained financial autonomy, ensuring freedom from colonial influence. Its emphasis on debate, discussion, and

Journal of Subcontinent Researches, Vol. 18, No.50, 2026, pp.163-176.

DOI: 10.22111/JSR.2025.49794.2455

© Rezaei, A; Rajabi, A.A.

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

critical thinking fostered an environment of intellectual rigor. As a result, it became a model for other Islamic institutions in the subcontinent, establishing a network of branches that extended its influence far beyond its original location.

1.1. Research methodology

This study employs a descriptive-analytical approach to explore the historical development of the Deobandia. Historical data and primary sources were analyzed to understand the institution's evolution and its responses to colonial challenges. The findings reveal that Deobandia's adaptability was a key factor in its success, enabling it to navigate periods of crisis while maintaining its core mission.

2. Discussion

Over time, the Deobandia School underwent significant changes in response to shifting social, political, and cultural conditions. While the institution remained committed to its core principles, it demonstrated remarkable adaptability to meet the evolving needs of Muslim communities.

One of the key challenges faced by Deobandia was the tension between maintaining traditional Islamic education and addressing modern societal demands. During the early 20th century, the school began integrating elements of modernity into its system. While retaining its focus on Islamic sciences, it incorporated aspects of contemporary education, such as scientific competitions and an increased emphasis on academic excellence. This balance allowed Deobandia to remain relevant in a rapidly changing world while preserving its foundational goals.

The Deobandi's influence extended beyond the realm of education to impact the broader cultural and political landscape of the Indian subcontinent. It played a vital role in shaping the intellectual and ideological foundations of Indian Muslims, fostering a sense of unity and purpose among them. Many of its graduates became prominent leaders in India's independence movement, using their education to challenge colonial rule and advocate for social reform.

The institution also contributed to the preservation and dissemination of Islamic knowledge. By producing scholars who adhered to traditional interpretations of Islam, Deobandia ensured the continuity of Islamic teachings in a period of cultural disruption. Its graduates often became educators, imams, and community leaders, further strengthening the religious and cultural identity of Indian Muslims.

3. Conclusion

The Deobandia School stands as a testament to the resilience and adaptability of Islamic education in the face of colonialism and modernity. Its establishment was a direct response to the challenges posed by British domination, which threatened the cultural and religious identity of Indian Muslims. By emphasizing traditional Islamic education and maintaining financial and managerial independence, Deobandia provided a model for other institutions seeking to preserve religious and cultural traditions amid external pressures.

Over the decades, the Madrasa evolved to meet changing societal needs while remaining steadfast in its commitment to Islamic principles. Its success lies in its ability to balance tradition with modernity, ensuring its relevance and influence across generations. Today, Deobandia continues to inspire educational and historical research, serving as a significant example of how religious institutions can adapt to changing times without compromising their foundational values.

In sum, the Deobandia School not only preserved Islamic traditions but also actively shaped the intellectual and cultural dynamics of the Indian subcontinent. Its legacy underscores the importance of education in fostering resilience and identity in the face of external challenges. As a pioneer of Islamic educational reform, Deobandia remains a symbol of intellectual and spiritual revival for Muslim communities worldwide.

4. References

- Al-Hassan, Moshir. 1988. *Islamic Movements and Ethnic Tendencies in the Indian Colony*, translated by Hassan Lahoti. Mashhad: Quds Razavi Province Publications.
- Al-Nimr, Abdul Moneim. 1968. *Struggle of Muslims in the Liberation of India*, translated by Seyyed Ali Khamenei. Tehran: Khorasan Printing House.

- Azami, Dr. M. Basim. 2008. *Maulana Muhammad Qasim Nanotvi Ki Didactic Imaginations*. Adliyya Publikatsane, Doman Pur (Kesari), Deoband: Nishat Printing Press.
- Aziz, Ahmad. 2017. *History of Islamic Thought in India*, translated by Naqi Lotfi and Mohammad Jafar Yahaghi. Tehran: Kayhan Scientific and Cultural Publications.
- Abusaleh Shariff, Abdul Azim Islahi. 2012. *Muslims in Indian Economy*. Delhi: Penguin Random House India.
- Ainslie, T. 1970. *The Deoband School and the Demand for Pakistan*. New York: University of California Press.
- Aziz, Ahmad. 1967. *Islamic Modernism in India and Pakistan*. London: Oxford University Press.
- Azra, A. 1994. *The Emergence of Islam in Indian Politics: The United Provinces, 1900-1933*. London: Oxford University Press.
- Bazargan, Mehdi. n.d.. *Freedom India*. Tehran: Omid Publishing House.
- Basu, B.D. 1922. *History of Education in India*. Calcutta: R. Chattargee Publishers.
- Gilani, Manazir Ahsan. 2005. *A Journey in the Life of Imam Maulana Muhammad Qasim Nanotvi*, translated by Salahuddin Shahnavazi. Zahedan: Seddiqi Publications.
- Hardy, Peter. 1939. *Muslims of British India*, translated by Hassan Lahuti. Mashhad: Quds Razavi Province Publications.
- Hindi, Syed Ahmad Khan. 1963. *Articles by Sir Syed*, edited by Ismail Panipatti. Volume 1. Lahore: Tarqi Adab Magazine.
- Hasan, M. 2015. *Legacy of a Divided Nation: India's Muslims since Independence*. London: Oxford University Press.
- Hoshangi, Leila 2019, *Deobandi schools, educational system and social and cultural consequences*, *Islamic History and Civilization Research Journal*, Volume 45, Number Two.
- Jaffrelot, Christophe. 2006. *Muslims in Indian Cities: Trajectories of Marginalization*. Delhi: Penguin Random House India.
- Kopf, David. 1969. *British Orientalism and the Bengal Renaissance*. Cambridge: University Press.
- Kolahdoozha, Parastu & Abediha, Hamid. 2023. *Discourse on Religious Reform in the Indian Subcontinent in the Nineteenth Century: Sir Syed Ahmad Khan*. *Quarterly Journal of Subcontinental Studies*, Volume 14, Issue 43, pp. 219-189.
- Lepidus, M.L. 1981. *Muslims and the Making of Modern India*. London: Oxford University Press.
- Maqbool Ahmad, Salahuddin. 1493. *the Call of Sheikh Islam Ibn Taymiyyah and Its Effects on Contemporary Islamic Movements and the Position of Opponents in It*. Kuwait: Dar Ibn Al-Athir.
- Muqri Tabib, Muhammad. 2023. *Deoband Scholars of Doctrine and Manhja*, written by Allama Qazi Muhammad Taqi Al-Uthmani. Pakistan: Darul Uloom Karatist School.
- Mujeeb, M. 2006. *Muslims and Education in India: A Historical Perspective*. New Delhi: Manohar Publishers.
- Razavi, Seyyed Mahboob. n.d.. *History of Deoband*. Delhi: Ashok Press.
- Sadeghi Alavi, Mahmoud. 2017. *History of Islam in the Subcontinent*. Qom: Hawza and University Publishing House.

Cite this article: Rezaei, A; Rajabi, A.A. (2026). Analysis of the Development of the Educational System of Deobandia in the Indian Subcontinent The Second Half of the 19th Century to the Beginning of the 20th Century. *Journal of Subcontinent Researches*, 18(50), 163-176.

DOI: [10.22111/JSR.2025.49794.2455](https://doi.org/10.22111/JSR.2025.49794.2455)

تحلیل تطوّر نظام آموزشی دیوبندیه در شبه‌قاره هند از نیمه دوم قرن نوزدهم تا اوایل قرن بیستم

اسما رضائی^۱ | علی اصغر رجبی^۲

۱. دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

۲. نویسنده مسئول: استادیار، دانشگاه خوارزمی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه تاریخ، کرج، ایران، رایانامه: Aliasghar.rajabi@khu.ac.ir

چکیده

مدرسه دیوبندیه، از مهم‌ترین مراکز آموزشی اسلامی در شبه‌قاره هند، نقش چشمگیری در تحول نظام آموزشی و تقویت هویت دینی مسلمانان این منطقه ایفاء کرده‌است. تأسیس دیوبندیه در زمانی شکل‌گرفت که مسلمانان هند با چالش‌های جدی نظیر زوال سیاسی و تسلط استعماری بریتانیا، مواجه بودند. به‌منظور واکنش به این وضعیت، علمای مسلمان دیوبندیه بر بازسازی و تقویت هویت دینی مسلمانان از طریق ارائه آموزش‌های اسلامی متمرکز شدند. سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که سیر تحولی نظام آموزشی مدرسه دیوبندیه، چه تأثیری بر پویایی فرهنگی این نهاد علمی داشته‌است؟ دستاوردهای این پژوهش براساس روش تاریخی و تحلیل داده‌ها استوار است. مسلمانان هند به‌دلیل سیاست‌های استعماری بریتانیا، با مشکلات فراوانی روبه‌رو شدند؛ بنابراین بنیان‌گذاران این مدرسه در طراحی نظام آموزشی به‌دنبال ایجاد تحولی عمیق در باورهای عقیدتی و سیاسی مسلمانان بودند. آن‌ها آموزش افراد تحصیل‌کرده را به‌عنوان راه‌حل مناسب برای مقابله با چالش‌های موجود در جامعه استعمارزده خود در نظر گرفتند. سیر تحولی دیوبندیه، شرایط تاریخی، نیازهای جامعه مسلمانان و تأثیرات استعمار بریتانیا، این مدرسه را از یک نهاد محلی به مرکزی مهم و بین‌المللی در عرصه‌های فکری و آموزشی تبدیل کرد. **کلیدواژه‌ها:** شبه‌قاره هند، سیر تحولی دیوبندیه، نظام آموزشی، استعمار بریتانیا.

۱- مقدمه

مسلمانان شبه‌قاره هند از سده هجدهم میلادی و آغاز دوره استعمار، با توجه به شرایط اجتماعی، فرهنگی و سیاسی جدید، ابتدا به مبارزات سیاسی روی آوردند؛ اما در ادامه، تمرکز بیشتری بر فعالیت‌های فرهنگی داشتند. در دوران تسلط استعمار بریتانیا بر شبه‌قاره هند، مسلمانان و هندوها برای دستیابی به حقوق خود تلاش‌های زیادی کردند و حتی در برخی قیام‌ها با یک‌دیگر متحد شدند. با این حال، شکست قیام ۱۸۵۷م/ ۱۲۷۳ق علیه بریتانیا به‌عنوان واقعه مهم در میانه قرن نوزدهم، نقطه عطفی در تاریخ استقلال‌طلبی هندیان به‌شمار می‌آید. این شورش، پس از یک سال و نیم شکست خورد و به‌موجب قانونی از مجلس بریتانیا، دوران استیلای کمپانی هند شرقی به پایان رسید و هند به‌طور رسمی، تحت سرپرستی بریتانیا قرار گرفت.

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۸، شماره ۵۰، ۱۴۰۵، صص ۱۷۶-۱۶۳.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۴ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

استناد: رضائی، اسما؛ رجبی، علی اصغر. (۱۴۰۵). تحلیل تطوّر نظام آموزشی دیوبندیه در شبه‌قاره هند از نیمه دوم قرن نوزدهم تا اوایل قرن بیستم،

مطالعات شبه‌قاره، ۱۸(۵۰)، ۱۶۳-۱۷۶.

DOI: [10.22111/JSR.2025.49794.2455](https://doi.org/10.22111/JSR.2025.49794.2455)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© رضائی، اسما؛ رجبی، علی اصغر.

به‌همین دلیل مسلمانان در ساختار جدید حاکمیت، به‌دلیل نگرش منفی نسبت به انگلیسی‌ها، سهم کمتری در قدرت داشتند و جایگاه آنان در هند به‌عنوان شهروندان درجه‌دوم تنزل یافت. این سرکوب به‌معنای پایان حکومت مسلمانان به‌شمار آمد؛ بنابراین تسلط کامل بریتانیا بر هند موجب شد تا اندیشمندان مسلمان در صدد اصلاح جامعه و چاره‌اندیشی برای حل این بحران برآیند. در این راستا، جریان‌های فکری متفاوتی در بین مسلمانان در قبال استعمار شکل گرفت که یکی از این جریان‌ها، تأسیس دارالعلوم دیوبندیه توسط عالمان سنی بود. دارالعلوم دیوبندیه، با تکیه بر آموزش اسلام سنتی، به‌دنبال اصلاحات گسترده آموزشی بود، زیرا مسئله آموزش در میان جامعه مسلمان هند از اهمیت بالایی برخوردار بود. این مؤسسه، به ترمیم و بازسازی هویت اسلامی خود که از سوی انگلیسی‌ها مورد تهدید قرار گرفته بود، پرداخت؛ بنابراین، دیوبندیه در طراحی برنامه‌های درسی و دوره‌های تحصیلی پیش‌تاز مدارس غیرحکومتی شد. این مدرسه با جذب دانشجویان از هند و کشورهای دیگر، نخبگانی را تربیت کرد که از هویت جامعه اسلامی در برابر چالش‌های سیاسی و فرهنگی بریتانیا محافظت نمایند. فضای تربیتی خاصی که براساس اصول و ارزش‌های اسلامی ایجاد شده بود، دیوبندیه را از سایر مراکز آموزشی در شبه‌قاره متمایز می‌کرد. از نیمه دوم قرن نوزدهم تا اوایل قرن بیستم، دارالعلوم دیوبندیه درگیر تغییرات نوینی شد که با تأکید بر تعلیم و تربیت، تجدیدنظر در تفسیر قرآن و تعامل با افکار مختلف اسلامی، سیر تحولی جدیدی را آغاز کرد.

۱-۱- بیان مسئله و سؤال تحقیق

نظام آموزشی مدرسه دیوبندیه که در نیمه قرن نوزدهم در شبه‌قاره شکل گرفت، به‌عنوان یکی از تأثیرگذارترین جنبش‌های فکری و مذهبی در تاریخ اسلام شبه‌قاره هند شناخته می‌شود. با وجود این که این نظام در پاسخ به تهدیدهای ناشی از استعمار بریتانیا و تأثیرات مدرنیته ایجاد شد، اما تحولات قابل توجهی در برنامه آموزشی، محتوای دروس و رویکرد تربیتی آن طی نیمه قرن نوزدهم تا اوایل قرن بیستم رخ داد که همچنان موضوعی بحث‌برانگیز و قابل تأمل است. از چالش‌های اصلی این نظام آموزشی، تلاش برای حفظ هویت اسلامی در برابر فشارهای فرهنگی، سیاسی، استعمار و مدرنیته غربی بود. با این حال، روند تغییر و تحول در رویکردهای آموزشی و فلسفه تربیتی این مدرسه، به‌ویژه در مواجهه با مدرنیسم، نیاز به بررسی و تحلیل دقیق دارد. مهم‌ترین سؤال پژوهش این است که چه عواملی باعث شکل‌گیری نظام آموزشی مدرسه دیوبندیه در شبه‌قاره هند شد و سیر تحولی این نظام آموزشی چه تأثیری بر پویایی فرهنگی این نهاد علمی داشته است؟

۱-۲- اهداف و ضرورت‌های تحقیق

دیوبندیه به‌عنوان مدرسه دینی مسلمانان هند، به‌دلیل اتکای آن به آموزه‌های اسلامی و سنتی، در میان مردم جایگاه ویژه‌ای دارد. این مدرسه از طریق نظام آموزشی اسلامی، به فهم تاریخی و فکری مسلمانان این منطقه کمک کرده است و به‌عنوان نهاد علمی و فکری تأثیرات گسترده‌ای بر جوامع اسلامی داشته است. همچنین، دیوبندیه نقش کلیدی در جنبش‌های اسلامی و مقاومت فرهنگی در برابر استعمار و مدرنیته ایفاء کرده است. بررسی این تحولات برای درک بهتر موقعیت معاصر مسلمانان ضروری است. نتایج این پژوهش می‌تواند به نقد و ارزیابی ساختارهای آموزشی در جهان اسلام کمک کرده و به بهبود کیفیت و محتوای آموزشی در مدارس دینی کمک کند.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

برای دستیابی به اهداف تحقیق و پاسخ به سؤالات مطرح شده و با توجه به این که پژوهش حاضر تحقیقی تاریخی است، روش بررسی پرسش‌ها، براساس رویکرد توصیفی-تحلیلی است. گردآوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای و از طریق جست‌وجو در پایگاه‌های اطلاعاتی معتبر انجام خواهد شد. در این فرآیند، ابتدا منابع اصلی و تحقیقات معتبر شناسایی شده و سپس داده‌های تاریخی و اطلاعات به‌دست‌آمده به‌طور دقیق مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

۱-۴- پیشینه تحقیق

هرچند به‌ظاهر موضوع نظام آموزشی دیوبندیه و تاریخ آن در مطالعات معاصر ناشناخته نیست، اما بررسی علمی از پایگاه‌های داده مورد نظر نشان داد، هنوز پژوهش دقیقی درباره سیر تحولی این نظام آموزشی صورت نگرفته است. هرچند عناوین کلی و اطلاعات پراکنده درباره سیر تحولی این مدرسه، می‌توانست در تبیین مطالعات مقدماتی مفید باشد، لیکن مطالعه آکادمیک قابل قبولی که بتواند تصویر دقیق از سیر تحولی این نهاد علمی ارائه دهد، یافت نشد.

مقالاتی همچون «مدارس دیوبندیه، نظام آموزشی و پیامدهای اجتماعی-فرهنگی» نوشته لایلا هوشنگی، چاپ شده در نشریه تاریخ تمدن اسلامی سال ۱۳۹۱، اطلاعات کلی در باب نظام آموزشی دیوبندیه ارائه می‌دهد، اما سیر تحولی نظام آموزشی این مدرسه را به شکل دقیق تبیین نکرده است. همچنین مقاله «جریان‌شناسی دیوبندیه»، نوشته محمدطاهر رفیعی در نشریه زبان- و فرهنگ ملل سال ۱۴۰۰ چاپ شده و درخصوص جریان‌های سیاسی و مذهبی که از این مدرسه خارج شدند توضیح داده شده است. همچنین مقاله «ساختار دیوبندیه در شبه‌قاره هند» نوشته مهراں شیرازی در نشریه مطالعات راهبردی جهان اسلام سال ۱۳۹۶ چاپ شده، در این مقاله نیز به ساختار آموزشی به صورت کلی پرداخته شده و به سیر تحولی این نظام آموزشی توجه نشده است. همچنین پرستو کلاهدوزها و فرهاد صبوری مقاله‌ای با عنوان: «رویکردها و راهکارهای ضد استعماری مکاتب فکری اسلامی هندوستان» دارند، این مقاله در نشریه جستارهای تاریخی سال ۱۴۰۱ چاپ شده است که در آن به گونه اجمالی و مختصر به شکل گیری مدرسه دیوبندیه پرداخته است. علاوه بر این، تحقیقات دیگری نیز موجود است که نه تنها بر دایره معرفتی وضعیت مسلمانان در هند، بلکه به شناخت جریان‌های فکری اصلاحی آنان کمک می‌کند، مکتوباتی چون: تاریخ تفکر اسلامی در هند نوشته عزیز احمد، جنبش اسلامی و گرایش‌های قومی در مستعمره هند نوشته مشیرالحسن، چنین منابعی به جنبش‌ها و نهضت‌ها و تفکرات مسلمانان پرداخته است که در زمره پژوهش‌های کلی تاریخ مسلمانان هند قرار دارد و کمترین نسبت را با موضوع تحقیق پیش‌رو دارند.

۲- تأثیر شورش هند در سال ۱۸۵۷/م ۱۲۷۳ق بر تأسیس دارالعلوم دیوبندیه

در سال ۱۸۵۷/م ۱۲۷۳ق در میانه قرن نوزدهم، شورش گسترده‌ای در شبه‌قاره هند روی داد که نقطه عطفی در تاریخ استقلال طلبی هندیان به‌شمار می‌رود و تأثیرات عمیقی بر جامعه مسلمانان هند داشت. این شورش که ناشی از نارضایتی عمومی نسبت به سیاست‌های استعماری بریتانیا بود، به سرکوب شدید و بازسازی سیستم حکومتی در هند منجر شد (کلاهدوز و عابدیها، ۱۴۰۱: ۱۶). در این شورش، هندوها در خدمت سپاه انگلیسی بودند و زورگویی بریتانیایی‌ها به حدی بود که آنان به ستوه آمده و علیه آنان شوریدند؛ اما پس از یک سال و نیم شکست خورد و قوای شورشیان از هم پاشید، عدم-هستیگی میان انقلابیون و ناپیوستگی میان مناطق معترض، از علل مهم این شکست بود (اسپیر، ۱۳۸۷: ۱۲۳). پس از سقوط دهلی، سایر نقاط نیز به تدریج تسلیم انگلیسی‌ها شد و با وجود همراهی مردم، رهبران قیام نتوانستند موفق شوند (همان، ۱۲۴). انگلیسی‌ها برای سرکوب قیام، حدود ۲۳ هزار نفر از مسلمانان را اعدام کردند (الندوی، ۱۹۵۱: ۱۷۹)، اموال مسلمانان مصادره شد و عده‌ای به زندان افتادند. پس از این شکست، انگلستان به طور کامل زمام هندوستان را در دست گرفت و تاج و تخت به طور مستقیم هند را اداره کرد. این تغییرات ساختاری باعث شد تا مسلمانان در شکل گیری جدید حاکمیت هند جایگاهی نداشته باشند و به عنوان شهروند درجه دوم شناخته شوند (Thomas, 1970: 89)، بسیاری از رهبران مسلمان و نخبگان که در شورش شرکت داشتند، اعدام و یا تبعید شدند که این اقدام موجب تضعیف قدرت سیاسی و نظامی مسلمانان شد. همچنین، مسلمانان از لحاظ آموزشی نسبت به هندوها عقب ماندند، زیرا هندوها مورد عنایت انگلیسی‌ها قرار گرفتند و سیاست

تفرقه‌افکنانه بریتانیا برای جلوگیری از همبستگی میان آن‌ها به کار گرفته شد که شکاف اجتماعی و مذهبی میان هندوها را نیز افزایش داد (نظری و دیگران، ۱۴۰۳: ۱۰). در چنین اوضاعی هندوها از مزایای بیشتری نسبت به مسلمانان بهره‌مند شدند و توانستند موفق‌تر عمل کنند.

تأملات پس از قیام: بدین‌سان ناکامی در این قیام سبب شد تا مسلمانان درخصوص موقعیت فعلی خود بیش‌از گذشته تأمل کنند (ویل‌دورانت، ۱۳۵۶: ۷۸). با وجود سرکوب‌های شدید، برخی از مسلمانان به دنبال راه‌های جدیدی برای بازسازی و بازگشت به جامعه بودند. آنچه که دارای اهمیت است، این بود که جامعه مسلمان هند از جنبه‌های گوناگون اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و اعتقادی به شدت ضعیف و ناتوان شده بود (Riddick, 2004: 150)؛ بنابراین پس از این شورش، مسلمانان هند تحصیل را در مراکز آموزشی غیراسلامی تحریم کردند و به همین دلیل نتوانستند وارد دستگاه دیوانی و اداری شوند. همچنین رفتار خشونت‌آمیز و تحقیرآمیز انگلیسی‌ها با مسلمانان به حدی بود که ماموران کمپانی هند شرقی ناگزیر به اعتراف این حقیقت شدند که مسلمانان هند در عصر حاکمیت انگلیسی‌ها از هر نظر دچار آسیب شدند (ناظمیان فرد، ۱۳۹۰: ۱۳۰).

متفکران مسلمان درصدد اصلاح جامعه و چاره‌اندیشی برآمدند. علمای مسلمان برای رویارویی با استعمار، به اصلاح نظام آموزشی خود همت گماشتند و به سمت فعالیت‌های فرهنگی و آموزشی سوق پیدا کردند و بدین‌منظور مدارس دینی جدیدی را بنیان نهادند (بازرگان، بی‌تا: ۴۱). پس از سرکوب شورش توسط بریتانیایی‌ها، جامعه مسلمان هند دچار بحران هویتی و دینی شد. رهبران مسلمان متوجه شدند برای حفظ هویت دینی و فرهنگی خود نیاز به ایجاد نظام آموزشی مستقلی دارند که به تربیت علما و مبلغان اسلامی بپردازد. به‌ویژه با کاهش نفوذ و اقتدار حکومت‌های مسلمان و تلاش‌های بریتانیا برای تضعیف نهادهای اسلامی، نیاز به تأسیس مدارس دینی بیشتر حس می‌شد (Basu, 1922: 145). مدرسه دیوبندیه در این زمینه تأسیس شد تا علاوه بر حفظ آموزه‌های سنتی اسلام، به مبارزه غیرمستقیم با نفوذ فرهنگی و فکری استعمار بپردازد. بنیان‌گذاران مدرسه دیوبندیه، از جمله محمدقاسم نانوتوی و مولانا رشیداحمد گنگوهی، آموزش دروس سنتی اسلامی را مبنای نظام آموزشی قرار دادند تا با آموزش اسلامی جوانان، پایه‌های مقاومت فرهنگی و دینی علیه استعمار را تقویت کنند (Ohanlon, 2008: 56). این مدرسه، بر تعلیمات اسلامی براساس مکتب حنفی و پیروی از اصول اهل سنت تأکید داشت و تلاش کرد تا هویت اسلامی مسلمانان را در برابر نفوذ غرب حفظ کند (Hasan, 2015: 98).

۳- تأسیس نهاد آموزشی دیوبندیه

دارالعلوم دیوبندیه، مهم‌ترین مدرسه اسلامی در جهان اهل سنت به حساب می‌آید، این مدرسه، توانسته است در تاریخ معاصر اسلام در شبه‌قاره هند، نقش برجسته‌ای ایفا کند. انگلیسی‌ها پس از تأسیس نهادهای مدنی، درصدد استفاده از افراد محلی در دستگاه‌های اداری شدند و با تأسیس کالج‌های انگلیسی‌زبان با محتوای دانش غربی، دانش‌آموختگان این مراکز را در سازمان‌های اداری مشغول کردند (اسپیر، ۱۳۸۷: ۱۳۴)؛ البته بیشتر این دانش‌آموختگان هندو بودند. چنین شرایطی سبب شد تا برخی از علماء مسلمان، همچون محمدقاسم نانوتوی به همراهی رشیداحمد گنگوهی، برای جلوگیری از نفوذ غرب و تسلط بیشتر بریتانیا، به احیای سنت‌های آموزش اسلامی بپردازد (مقبول احمد، ۱۴۰۳: ۵۸۹). آن‌ها با شعار مبارزه با بدعت، خرافات و تقویت روحیه جهاد، به تربیت نسل جوان با برنامه‌ای مستقل و به‌دور از گرایش به استعمار پرداختند (همان).

نخستین مدرسه‌ای که با الهام از این طرز تفکر شکل گرفت، دارالعلوم دیوبندیه بود. دارالعلوم دیوبندیه در روستای دیوبند، در ناحیه «سهارنپور» واقع در ۱۵۰ کیلومتری شمال دهلی در منطقه اوتارپرادش تأسیس شد (هاردی، ۱۳۶۲: ۱۲۰). شروع کار مدرسه در سال ۱۸۶۶م/ محرم ۱۲۸۳ق در مسجد قدیمی «چتا» بود. هر چند در ادامه به دلیل داشتن موقعیت مکانی مناسب،

این مدرسه به‌مرور گسترش پیدا کرد. هدف تأسیس دارالعلوم دیوبندیه، تربیت افرادی بود که به‌عنوان امام جماعت، واعظ، معلم و نویسنده آثار دینی، خود را وقف ترویج اسلام مبتنی بر کتاب و سنت کنند و همچنین فرهنگ اسلامی را حفظ کرده و با فرهنگ غربی و نفوذ آن مبارزه نمایند.

۱-۳ محتوای برنامه‌های آموزشی مدرسه دیوبندیه

برنامه‌های آموزشی در دارالعلوم دیوبندیه، عمدتاً بر مبنای اصول و روش‌های آموزش سنتی-اسلامی استوار بود. برنامه درسی این مدرسه، برگرفته از آموزش‌های سنتی، در قالب نظام جدید آموزشی و به‌تقلید از نظام آموزشی بریتانیایی به محصلان ارائه می‌شد (مقبول‌احمد، ۱۴۰۳: ۵۸۹)؛ اما به‌مرور زمان، بناهای مستقلى برای این منظور ساخته شد. بنیانگذاران دارالعلوم کوشیدند تا برنامه‌های آموزشی مدارس متعدد در دهلی را یک‌جا ارائه دهند؛ بنابراین، در مدرسه دهلی، مقولاتی چون حدیث و تفسیر تدریس می‌شد، درحالی‌که در مدرسه لکنهو، منطق، فلسفه و فقه ارائه می‌گردید، برنامه درسی فرنگی نیز به درس نظامی^۱ مشهور بود که در سده هجدهم در تمامی هند رواج داشت (هاردی، ۱۳۶۲: ۱۳۴)، از سوی دیگر، دارالعلوم دیوبند بر حدیث و فقه تأکید بیشتری داشت و این دو درس را اساس آموزش عمومی قرارداد. همچنین در تدریس فقه، دارالعلوم به آموزش احکام توجهی نداشت و آنچه مهم بود، اجرای درست تکالیف دینی بود (مقبول‌احمد، ۱۴۰۳: ۵۶۰). تاریخ اسلام و سیرت پیامبر نیز از دروسی بود که به دانش‌آموزان ارائه می‌شد؛ بنابراین، در دارالعلوم دیوبندیه، دانش حدیث مبنای عمل و باور صحیح است و این دانش در این مدرسه دارای اهمیت ویژه‌ای است، تنها کسانی می‌توانند در این رشته تحصیل و یا تدریس کنند که زبده‌ترین باشند (مقری‌طیب، ۱۴۰۱: ۱۹۸). به‌همین دلیل، دانش‌های عقلی در دارالعلوم دیوبندیه اهمیت کمتری داشت و این موضوع را می‌توان وجه‌تمایز برنامه‌های دارالعلوم با درس‌های سایر مدارس به‌شمار آورد (هوشنگی، ۱۳۹۱: ۱۱۹). محمدقاسم نانوتوی، یکی از بنیانگذاران دارالعلوم، در ابتدا با آموزش فلسفه مخالف بود و آنرا غیرلازم می‌دانست، اما در ادامه نظر خود را تغییر داد و معتقد شد که دانشجویان باید فلسفه جدید رایج در غرب را بیاموزند (نمر، ۱۳۴۷: ۱۱۶). رشیداحمد گنگوهی، مدیر بعدی این مدرسه، بر این باور بود که آموزش در علوم عقلی نوعی اتلاف وقت است. او از ابتدا با آموزش علوم عقلی در دارالعلوم مخالف بود و اگر به مطالعه این نوع علوم پرداخته می‌شد، صرفاً باید از آن برای رد علوم عقلی استفاده می‌شد؛ زیرا او بر این باور بود که فلسفه و علوم عقلی با شریعت در تضاد هستند و تنها مطالعه حقیقت و حیانی دین، ضروری است (سر سیداحمدخان، ۱۹۶۳: ۱۲۳). با گذشت زمان، مدیران جدید این مدرسه بر این باور بودند که دانشجویان باید فلسفه، منطق و علوم جدید را بیاموزند تا برای یافتن شغل با مشکلی مواجه نشوند (Ruswam, 1997: 15)؛ از این‌رو کتاب‌هایی که حذف شده بودند، دوباره به برنامه درسی دانشجویان اضافه شدند. بدین ترتیب، دروس منطق، فلسفه، ریاضی، طب و ادبیات فارسی نیز در این مدرسه تدریس شد.

در سیستم آموزشی سنتی، دانش‌آموزان کتابی را تنها با یک استاد می‌خواندند و هنگامی که کتاب به اتمام می‌رسید، استاد گواهی را به‌عنوان سند برای اتمام کتاب به دانش‌آموز می‌داد. اگر فردی علاقه‌مند بود که ادامه دهد، کتاب جدید را با استاد دیگر شروع می‌کرد (سر سیداحمدخان، ۱۹۶۳: ۱۲۹)؛ بنابراین مدارس سنتی، سازمان اداری خاص و مستقلى نداشتند. برنامه مطالعاتی در دیوبند به این شکل بود که معیار هر واحد یک کتاب بود و اگر شاگردی در امتحان آخر ترم نمره را کسب نمی‌کرد، برای کسب نمره تنها همان کتاب را می‌خواند (رضوی، بی‌تا: ۸۵)؛ بنابراین، برنامه دروس در سطوح مختلف با

^۱ برنامه آموزشی هند از دوره بابریان تا امروزه درس نظامی یا فرنگی است که نظام آموزشی دیوبندیه ادامه این درس نظامی است و آموزش علی‌گروه عدول از این برنامه را در دستور کار خود قرارداد.

امتحان همراه بود. در دو سال نخست، امتحانات به صورت شفاهی و بعد از آن مکتوب ارائه می شد. در این امتحان، پاسخ به تمام سؤالات اجباری بود و سخت گیری قابل ملاحظه ای در خصوص امتحانات انجام می شد (همان، ۸۸).

آموزش زبان اردو در دارالعلوم دیوبندیه دارای اهمیت بود، زیرا زبان رسمی آموزش در شبه قاره از فارسی به انگلیسی تغییر کرده بود. در نتیجه، زبان اردو برای کمرنگ شدن زبان انگلیسی اهمیت یافت و مدرسه دیوبندیه همچون کالج علیگره در استفاده از زبان اردو به عنوان زبان مشترک همه مسلمانان هند نقش مؤثری را ایفا کرد (هاردی، ۱۳۶۲: ۱۶۵). این زبان، به عنوان ابزاری مهم برای تقویت پیوند میان علمای مناطق مختلف و مردم عمل کرد. با این حال، زبان عربی و فارسی نیز در برنامه درسی دارالعلوم دیوبندیه گنجانده شد. اهمیت زبان فارسی و گنجاندن آن در برنامه درسی دارالعلوم دیوبندیه به این دلیل بود که این زبان در دوره بابران، زبان علمی و ادبی مسلمانان هند بوده است (صادقی علوی، ۱۳۹۶: ۱۶۰). همچنین، زبان عربی به دلیل آن که زبان قرآن و متون دینی بود، جایگاه ویژه ای در آموزش دارالعلوم دیوبندیه داشت.

در خصوص آموزش زبان انگلیسی، موضع بنیانگذاران این مدرسه با یکدیگر متفاوت بود. برخی، همچون محمد قاسم نانوتوی، با آموزش زبان انگلیسی مخالف نبودند (هاردی، ۱۳۶۲: ۱۷۴)؛ اما پیشنهاد او این بود که برای پرهیز از هم پوشانی برنامه درسی مدرسه دیوبندیه با مدارس دولتی که تحت مدیریت بریتانیا، دانشجویان پس از اتمام دوره آموزشی خود در دیوبندیه، اگر تمایل داشتند، برای یادگیری این زبان به مدارس دولتی بروند (هوشنگی، ۱۳۹۱: ۱۱۸). با این حال، مدرسه دیوبندیه برای آموزش زبان انگلیسی، استادان توانمندی جذب نکرد.

۲-۳ ساختار مالی و اداری

مدرسه دیوبندیه از لحاظ مالی و تأمین منابع، ساختاری خاص داشت که به موفقیت و پایداری آن کمک کرد. این ساختار شامل استقلال مالی این مدرسه بود، استقلالی که به دولت وابستگی نداشت (اعظمی، ۲۰۰۸: ۱۲۳). با توجه به سیطره بریتانیا بر هند و جلوگیری از نفوذ انگلیسی ها در مدرسه، در اساس نامه این دارالعلوم مقرر شده بود که هیچ کمک مالی از حکومت دریافت نشود و مدرسه تنها با کمک های مردمی اداره گردد. این امر برای سایر مدارس در هند نیز الگو شد (مقری طبیب، ۱۴۰۱: ۲۰۲). بانیان مدرسه هدف از این اقدام را جلوگیری از دخالت های مستقیم و غیرمستقیم دولت در امور مدرسه می دانستند (نفوی، ۱۳۹۷: ۲۵۶). هزینه های مدرسه متکی به کمک های مالی و انفاقات عامه مسلمانان بود. بانیان دیوبندیه مردم را به پرداخت هدایای نقدی و غیرنقدی جهت تأمین هزینه های مالی و رفاهی مدرسه ترغیب کرده و مردم نیز هزینه های مربوط به کتاب و غذای محصلان را با پرداخت زکات و صدقات خود تأمین می کردند (نمر، ۱۳۴۷: ۱۸۹). نقش افراد خیر نیز در این میان حائز اهمیت بود، زیرا آن ها به عنوان تأمین کنندگان مالی عمل می کردند. همچنین، کمک های مردمی به عنوان حرکتی نمادین تلقی می شد؛ زیرا ثروتمندان از این طریق راهی برای اعتبار و افزایش جایگاه اجتماعی خود در جامعه به دست می آوردند. با این حال، برخی از حاکمان مسلمان، همچون عبدالحمید دوم عثمانی، به درخواست سید جمال الدین اسدآبادی به دارالعلوم کمک هایی ارائه کردند (اعظمی، ۲۰۰۸: ۱۵۶).

۳-۳ دانشجویان داخلی و خارجی

کار تدریس در این مدرسه، با یک دانشجو به نام محمود حسن و یک استاد به نام مولوی قاری محمود در سایه درخت انار در مسجد تشتی در سال ۱۸۶۷ م/ ۱۲۸۳ ق و با نظارت رشید احمد گنگوھی آغاز شد (نمر، ۱۳۴۷: ۱۱۵). با گذشت زمان، مدرسه پایه پای زمان پیشرفت کرد و در کنار همان مسجد، بر وسعت آن افزوده شد، به گونه ای که در ادامه دارای عمارت های متعدد، مساحت وسیع و دانشجویان فراوان شد (Rivi, 1980: 303). روزی که محمد قاسم نانوتوی با پانزده شاگرد کار خود را آغاز کرد، گمان نمی کرد که چهل سال بعد، شمار دانشجویان از مرز هزار نفر نیز بگذرد. مدرسه دیوبندیه به سبب موقعیت مکانی

مناسب و مدیریت بنیانگذاران آن، به سرعت گسترش یافت. بنا به گزارش سایت دارالعلوم دیوبند-الهند آدر مدرسه دیوبندیه دانشجویان خارجی در کنار دانشجویان هندی، بدون تعیض نژادی و مذهبی، به تحصیل می‌پردازند. دانشجویان خارجی در نظام آموزشی دیوبندیه تأثیر قابل توجهی داشتند. این دانشجویان از کشورهای مختلف، مانند آسیای میانه، خاورمیانه و شمال آفریقا به دیوبندیه می‌آمدند (سهارنپوری، ۱۳۹۴: ۱۳۳) و این امر به گسترش تأثیرات دیوبندیه در سطح جهانی کمک کرد؛ زیرا سبب شد آموزه‌های دیوبندیه به نقاط دوردست منتقل شود و به شکل‌گیری شبکه‌های علمی و آموزشی در خارج از شبه‌قاره کمک کند. همچنین حضور دانشجویان از زمینه‌های فرهنگی و ملی مختلف، به تنوع دیدگاه‌ها و روش‌های آموزشی در دیوبندیه افزود و این تنوع به تبادل فرهنگی و علمی در مدرسه کمک کرد. با حضور دانشجویان خارجی، دیوبندیه در ادامه، روابط بین‌المللی خود را گسترش داد و به عنوان مرکزی مهم برای تبادل علمی و فرهنگی در جهان اسلام تسنن شناخته شد. به طور کلی، دانشجویان خارجی دیوبندیه، به تقویت و توسعه آموزشی این مدرسه کمک کردند و نقش کلیدی در جهانی‌سازی آموزه‌های آن ایفا کردند و از عواملی بودند که باعث گسترش و شناخت دین و فرهنگ هند در جهان شدند.

۴-۳ تأثیر دارالعلوم دیوبندیه بر نظام آموزشی مسلمانان شبه‌قاره

مدرسه دیوبندیه تأثیرات عمیق و گسترده‌ای بر نظام آموزشی مسلمانان داشته‌است. در شرایط پیچیده سیاسی هند که مسلمانان گرفتار بحران هویت شده بودند، طراحی نظام آموزشی در قالب مؤسسه‌ای با نظامی جدید، از ابتکارات علمای دیوبندیه بود. علمای مسلمان هند برای احیای ارزش‌های فرهنگی و بازتعریف آن همت گماشتند و بدین‌سان کوشیدند تا در برابر فرهنگ بریتانیایی، به معرفی فرهنگ اسلامی بپردازند. همچنین، با تأکید بر مذهب حنفی با اعتقادات اشعری که میان توده اهل سنت هند اکثریت را شامل می‌شد و نیز ارائه تفسیر جدیدی از آراء دینی، توانست به جامعه مسلمان هند وحدت ایدئولوژیکی دهد (سهارنپوری، ۱۳۹۴: ۱۸۸). بنابراین، علمای این مدرسه با هدف دفاع از اسلام و اصلاح متعادلی از آراء دینی، توانستند بر آموزش مسلمانان هند تأثیر عمیقی بگذارند. همچنین این مدرسه را باید به عنوان نمونه‌ای موفق از مؤسسه دینی و سنتی در جامعه نوین دانست.

مسلمانان هند که تحصیل را در مراکز آموزشی غیراسلامی تحریم کرده بودند و در پرتو سیاست انگلیسی‌ها از دستگاه دیوانی و حکومتی دور شده بودند، با ساخت مدرسه دیوبندیه و تحصیل در آن توانستند به فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خود بازگردند (اعظمی، ۲۰۰۸: ۱۳۰)؛ بنابراین، دارالعلوم دیوبندیه، پیش‌تاز و الگوی مدارس دینی غیردولتی در هند شد و در پرتو ساختار منظم دینی و آموزشی خود، توانست علمای بسیاری را مطابق با معیارهای ایدئولوژیک خود تربیت کند و به عنوان نمونه‌ای از نهادی دینی و آموزشی سنتی خود در دنیای جدید اثربخش باشد (همان، ۱۳۵). مدرسه دیوبندیه، بر آموزش مسلمانان هند در زمینه‌های ترویج فقه حنفی، ترویج مسئولیت‌پذیری اجتماعی، تقویت هویت فرهنگی و مذهبی مسلمانان و مباحث سیاسی و اجتماعی تأثیرگذار بوده‌است. همچنین دارالعلوم دیوبندیه به شدت در تحولات سیاسی نقش‌آفرین بود به گونه‌ای که بسیاری از فعالان سیاسی و مذهبی مسلمان، همچون جمعیت‌های خودگردان و حرکت‌های جهادی، فارغ‌التحصیلان این مدرسه بودند (مقری طیب، ۱۴۰۱: ۲۰۸).

مهم‌ترین تأثیر این مدرسه را باید در خصوص ایجاد حرکت دینی متحد میان طیفی از اهل سنت قلمداد کرد؛ حرکتی که با مشروعیت دینی، نوعی از مسئولیت اجتماعی را به همراه داشت و توسط مدرسه دیوبندیه ایجاد شده بود. این حرکت با هدف تأمین هویت مشترک اسلامی برای مسلمانان هند و تقویت همبستگی آن‌ها برای دفاع از حقوق خود و حمایت از اسلام در

شبه‌قاره شکل گرفته بود (همان). در نتیجه، به‌طور مستقیم بر مسائل اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مسلمانان تأثیرگذار بود و موجب توسعه آگاهی ملی و مذهبی در میان مسلمانان گردید؛ بنابراین، مدرسه دیوبندیه با تأکید بر آموزش‌های دینی، طیف وسیعی از اهل سنت را به گروه متحد تحت سرپرستی دینی واحد درآورد. تأثیر مدرسه دیوبندیه بر آموزش مسلمانان هند در این زمان، ایجاد حرکت دینی متحد، ترویج فرهنگ مسلمانان هند و تأثیر در تحولات سیاسی هند بود.

۴- سیر تحولی دارالعلوم دیوبندیه در گذر زمان

تطوّر مذهبی یا رشد و تکامل دین، به روند تاریخی و اجتماعی تغییر و تحول در اعتقادات، مناسک و ساختارهای دینی گفته می‌شود. این پدیده، تحت تأثیر عوامل مختلفی نظیر تغییرات فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی رخ می‌دهد؛ بنابراین، تطوّر مذهبی، فرآیندی پیچیده و چندوجهی است که می‌تواند به شکل‌های مختلفی در طول تاریخ و در جوامع مختلف به‌وجود آید. از نیمه قرن نوزدهم تا اوایل قرن بیستم، دارالعلوم دیوبندیه درگیر تغییرات نوینی شد. این تغییرات با تأکید بر اهمیت تعلیم و تربیت، تجدیدنظر در تفسیر قرآن و تعامل با افکار مختلف اسلامی همراه بوده‌است. از سوی دیگر، تأثیرات اجتماعی نیز وجود داشت؛ زیرا این مدرسه مرجعیت علمی و مذهبی جامعه را در اختیار داشت.

دیوبندیه به دنبال حفظ اسلام و مبارزه با استعمار، تلاش کرد تا اصول اهل سنت را با تغییرات محوری در برخی مسائل اصلاح کند. به تدریج، ترکیبی از محافظه‌کاری و اصلاح‌طلبی در اوایل قرن بیستم برای خود ترسیم کرد. با توجه به تأثیرات فرهنگی و سیاسی قوی‌ای که در جامعه از خود برجای می‌گذاشت (mujbabe, 2006: 145)، دیوبندیه نقش موثری ایفا کرد. مدرسه دیوبندیه اصول دینی را در جامعه به‌طور کامل اجرا کرد و با ترکیب اصول اهل سنت با تغییرات در برخی مسائل، مسیر نوینی را برای تجدیدنظر در اصول دینی و ضروریات زمان برقرار کرد. این تحول نشان‌دهنده پویایی و تطوّر مذاهب اسلامی در هند است. بنابراین، دارالعلوم دیوبندیه با هدف تصفیة اسلام از تأثیرات خارجی و حفظ اصول دینی تأسیس شد. این تأکید بر اصالت شامل مقاومت در برابر تغییرات فرهنگی و ایدئولوژیکی بود (سهارنپوری، ۱۳۹۴: ۳۳)؛ اما با توجه به چالش‌ها و تغییرات زمانی، دیوبندیه تا حدی به تجدیدنظر در برخی مسائل فقهی و تفسیری پرداخت تا بتواند اصول دینی حاکم را با زمینه‌های معاصر هماهنگ کند (نمر، ۱۳۴۷: ۳۲)؛ برای نمونه، در قرن بیستم، برخی از فارغ‌التحصیلان و علمای مطرح دیوبندیه، در سیاست مشغول به‌کار شدند و نقش مهمی در اداره کشور پاکستان به‌عهده گرفتند. تا قبل از تأسیس کشور مستقل پاکستان، این علما در امور سیاست دخالت نمی‌کردند (رضوی، بی‌تا: ۹۸). آن‌ها این مشارکت در سیاست را تلاشی برای اعمال اصول اسلامی در نظام حکومتی می‌دانستند و نقش مهمی در حوزه اسلام سیاسی، تأسیس جنبش‌های اسلامی و ترویج اصول اسلام در حوزه‌های سیاسی ایفا کردند.

جریان دیوبندیه، نقش مهمی در مناطق مختلف جهان اسلام برعهده داشت. بدین ترتیب، این دارالعلوم در مناطق مختلف اسلامی مدارس زیادی را تأسیس کرد تا بتواند از این راه آموزش‌های علمی و دینی خود را ترویج کند (گیلانی، ۱۳۸۴: ۵۴). دارالعلوم دیوبندیه، برخی از نخبگان دینی خود را به تشکیل جنبش‌ها و سازمان‌های مذهبی جهانی تشویق کرد. این توسعه‌ها نشان‌دهنده تطوّر جریان دیوبندیه در حوزه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی و فرهنگی بوده‌است. از سوی دیگر، مدرسه دیوبندیه دانشجویان را برای ارائه خدمات دینی به مردم در روستاها و شهرهای کوچک روانه می‌کرد و این طرح در اوایل قرن بیستم با عنوان واعظ و مبلغ به اوج خود رسید (Lepidus, 198: 45).

تغییرات ساختاری قرن نوزدهم تا اوایل قرن بیستم، مدرسه دیوبندیه، تحت تأثیر تغییرات اجتماعی و فرهنگی زمانه خود قرار گرفت. آموزش در مدرسه دیوبندیه که به‌عنوان نهاد دینی و آموزشی همگرا بود، عمدتاً براساس اصول اسلامی و

ارزش‌های دینی ارائه می‌شد (Spear, 1979: 176). اهمیت آموزش اخلاقی در کنار آموزش علمی به‌منظور ترکیب مهارت‌های دینی و معنوی برای دانشجویان ضروری دانسته می‌شد. مدرسه دیوبندیه در جامعه نیز دارای نقشی فعال بود و در فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی حضوری مؤثر داشت؛ زیرا می‌کوشید تا تأثیرات مثبت خود را در جوامع محلی و دینی تقویت کند. به بیان دیگر، مدرسه دیوبندیه در تلاش برای حفظ، انتقال اصول و ارزش‌های اسلامی به دانش‌آموزان بود. در ابتدا تأکید بر تربیت اخلاقی و دینی دانش‌آموزان مورد توجه بود، اما با گذر زمان، مدرسه دیوبندیه علاوه بر آموزش‌های دینی، به ترویج آموزش‌های مختلف نیز پرداخت و این فرصت را برای دانش‌آموزان فراهم کرد تا در حوزه‌های مختلف علوم انسانی تحصیل کنند (عزیزاحمد، ۱۳۶۷: ۱۹۸).

مدرسه دیوبندیه نه تنها به ترویج آموزش دینی پرداخت، بلکه به ترکیبی از آموزش علمی و فرهنگ اسلامی با هدف تربیت نسل دینی و متعهد به ارزش‌های اسلامی نیز توجه کرد (همان). این مدرسه سعی کرد تا برنامه‌های درسی خود را به‌روز کند و تنوع بیشتری را در آموزش‌های اسلامی و علوم دیگر ارائه دهد که با توجه به تحولات علمی جهان، آموزش علوم با رویکردی علمی تر و کاربردی تر انجام شد (Riddick, 2006: 198). همچنین، زمینه امکانات آموزشی برای دختران را نیز به‌صورت گسترده‌تری فراهم کرد. مدرسه دیوبندیه در فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی بیشتری مشارکت کرد تا ضمن تغییرات مهم در نگرش آموزشی خود، نقش اجتماعی خود را نیز افزایش دهد و در تربیت شهروندان فعال و مسئول نیز نقش داشته باشد (پیری، ۱۳۹۱: ۱۷). این تحولات و تلاش مدرسه دیوبندیه در سازگاری با نیازهای جدید جامعه، به‌منظور ارتقای کیفیت و محتوای آموزشی انجام می‌شد (مشیرالحسن، ۱۳۶۷: ۹۰).

آموزش زبان در دارالعلوم دیوبندیه اهمیت زیادی داشت. زبان رسمی آموزش اردو بود. استفاده از این زبان به‌جای زبان فارسی موجب شد تا مسلمانان، چه در زمان استعمار بریتانیا و چه بعد از آن، دارای زبانی واحد در برابر زبان انگلیسی باشند (نمر، ۱۳۴۷: ۵۵). مدرسه دیوبندیه در طی قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، تلاش زیادی برای تقویت زبان اردو کرد؛ زیرا زبان اردو بعد از زبان فارسی، ابزار مهمی برای تقویت پیوند میان علمای مناطق مختلف با یکدیگر و نیز با مردم بود؛ البته زبان عربی نیز به‌عنوان زبان قرآن و متون دینی، جایگاه ویژه‌ای میان علمای دیوبندیه داشت؛ بنابراین، این مدرسه درصدد تقویت زبان اردو بود (Kopf, 1965: 167).

۱-۴ عوامل مؤثر بر تحولات مدرسه دیوبندیه

۱- تجدد اسلامی: در طی قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، جنبش‌های تجدد اسلامی تأثیر قابل‌ملاحظه‌ای بر مسلمانان شبه‌قاره هند داشت (مشیرالحسن، ۱۳۶۷: ۱۰۰). این تجدد با رویکرد اصلاح‌طلبانه و تلاش برای بازگشت به اصول اسلامی، در سایه عالمان مدرسه دیوبندیه شکل گرفت.

۲- تجدد دینی و اجتماعی: مدرسه دیوبندیه تلاش کرد تا اصول اسلامی را با توجه به نیازهای اجتماعی و فرهنگی معاصر تفسیر کند. این تلاش برای تجدیدنظر در عقاید و تطابق با اصول اسلام همراه بود (Aziz, 1967: 98).

۳- تأثیر مخالفت با استعمار بریتانیا: مبارزه نخبگان مدرسه دیوبندیه در گذر زمان با استعمار بریتانیا اهمیت پیدا کرد و همین امر نقش مهمی در تحولات این مدرسه داشت؛ زیرا وحدت اسلامی و آموزش اصول دینی به مردم، خود سبب اتحاد علیه استعمار می‌شد (Riddick, 2006: 167).

۴- مبارزه با بدعت و شرک: تأکید بر پاک‌سازی اسلام از بدعت، از ویژگی‌های بارز این مدرسه بود (Sharma, 2004: 119). آن‌ها به‌نحوی تلاش کردند تا اسلام را به تصویر واقعی اصول درست خود بازگردانند.

۵- تأثیر جنبش‌های استقلال‌طلبی: جنبش مبارزه با استعمار بریتانیا و تشکیل جمهوری هند، بر مدرسه دیوبندیه تأثیر بسزایی داشت تا آن‌جا که این مدرسه، بر تعالیم اخلاقی، اجتماعی و دینی را در اسلام تأکید ورزید و در تلاش بود تا از این طریق به خودمختاری اجتماعی، اقتصادی و سیاسی برسد (Azra, 1994: 67).

با این حال، تاریخ تحول مدرسه دیوبندیه، نشان‌دهنده سیری پیچیده از انقلابات فکری و اجتماعی در قلب این جریان است. تأسیس مدارس و مؤسسات آموزشی متعدد که بر علوم دینی همچون فقه، تفسیر و حدیث پایه‌گذاری شدند و تأکید بر ترویج اصول اخلاقی، اجتماعی و اسلامی در آموزش و پرورش، از ویژگی‌های بارز این دوره بود (نمر، ۱۳۷: ۶۵). برخی از محققان دیوبندیه، به تجدیدنظر در تفسیر قرآن و فقه پرداختند تا اصول دینی را با زمینه‌های معاصر هماهنگ کنند؛ سپس این مدرسه توانست عنوان مرکز تأثیرگذار در تحولات سیاسی و نظامی را در شبه‌قاره و حوزه خارج از هند کسب کند (Abusaleh, 2012: 135). برای نمونه، برخی از اعضای این جریان در دوران تشکیل کشور پاکستان، در حرکت‌های مسلحانه شرکت داشتند و حتی بعضی از علمای دینی فعالیت سیاسی خود را تقویت کردند. آن‌ها توانستند دانشگاه دارالعلوم کراچی در پاکستان را به عنوان یکی از مؤسسات علمی برجسته دیوبندیه تأسیس کنند که اکنون نقش مهمی در ترویج تحقیقات دینی و اصول اسلامی ایفا می‌کند (ندوی، ۲۰۱۱: ۱۲۳). این سیر تحولی، از تأسیس مدرسه و ترویج اصول دینی گرفته تا حضور در حوزه سیاست و تشکیل دانشگاه‌های علمی در دوران معاصر، نشان‌دهنده پیچیدگی و تنوع در تاریخ تحول مدرسه دیوبندیه است.

۲-۴ اصلاح طلبی دارالعلوم دیوبندیه

دارالعلوم دیوبندیه به عنوان جریان اصول‌گرای اسلامی در هند، در اوایل قرن بیستم تحت تأثیر تجددطلبی قرار گرفت. این مدرسه، در ابتدا بر بازگرداندن جوانان به اصول اصلی اسلامی تأکید داشت؛ اما در طول دهه‌های بعد از تأسیس، مدرسه دیوبندیه در برابر تغییرات جامعه به ترکیب علم و دین نیاز پیدا کرد (امین، ۱۹۶۵: ۲۴). در همین راستا، تغییراتی در اصول آموزشی خود ایجاد کرد. این تغییرات را می‌توان شامل برگزاری مسابقات علمی و تأکید بر اصول دانشگاهی دانست؛ بنابراین، نوعی اصلاحات در علم و فرهنگ را در برنامه خود قرار داد.

در ابتدا، این مدرسه با دیگر اصلاح‌طلبان در جامعه اسلامی مخالفت داشت و این مخالفت را نشانی از حفظ اصول سنتی اسلام و مقاومت در برابر تغییرات زیاد در تفسیر اصول دینی بیان می‌کرد؛ اما در ادامه، از این مقاومت و مخالفت کوتاه آمد (همان، ۳۰). در دهه‌های بعدی، با افزایش میل جامعه به سمت اصول مدرن و نیاز به همراهی با تحولات جهانی، این مدرسه نیز تجددطلبی در آموزش و فرهنگ خود را افزایش داد. این رویکرد شامل تأکید بر آموزش‌های علمی و فناوری بود؛ بنابراین، مدرسه دیوبندیه تلاش کرد تا با حفظ اصول دینی، به تجدد و مدرنیزاسیون آموزشی خود بپردازد (Ainslie, 1970: 123).

۵- نتایج پژوهش

مدرسه دیوبندیه، در پاسخ به چالش‌های فرهنگی و مذهبی ناشی از استعمار بریتانیا تأسیس شد. هدف اصلی از تأسیس، حفظ و احیای سنت اسلامی از طریق آموزش علوم دینی بود. این مدرسه، به دنبال ارائه نظام آموزشی متفاوت از الگوی غربی بود و بر آموزش‌های سنتی اسلامی مانند قرآن، حدیث و فقه تأکید داشت. در این نظام تدریس، از شیوه‌های کلاسیک مانند مناظره و مباحثه نیز استفاده می‌شد. از ویژگی‌های بارز مدرسه دیوبندیه، استقلال مالی و مدیریتی آن از حکومت بود. این استقلال به مدرسه اجازه داد تا از تأثیرات مستقیم سیاسی و مداخلات دولتی دور بماند. سیر تحولی این مدرسه نشان‌داد که با گذشت زمان، دیوبندیه رشد کرده و با تأسیس شاخه‌های متعدد در سایر نقاط شبه‌قاره و حتی خارج از آن گسترش یافت. این رشد به دلیل ساختار آموزشی منطبق با تأکید بر حفظ اصول اسلامی بود.

همچنین، این مدرسه در اوایل قرن بیستم تحت تأثیر تجددطلبی قرار گرفت. نگرش دیوبندیه در ابتدا، تأکید بر بازگرداندن جوانان به اصول اصلی اسلامی بود؛ اما در طول دهه‌های بعد، در برابر تغییرات جامعه به ترکیب علم‌ودین نیاز پیدا کرد. در همین راستا، تغییراتی در اصول آموزشی خود ایجاد کرد که شامل برگزاری مسابقات علمی و تأکید بر اصول دانشگاهی بود. به‌طور کلی، سیر تحولی مدرسه دیوبندیه، نشان‌دهنده تلاش مستمر برای حفظ سنت‌های دینی در مقابل تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی بود که در طول زمان با تأثیرات استعمار و مدرنیسم مواجه شد.

۶- منابع

- الحسن، مشیر. (۱۳۶۷). جنبش‌های اسلامی و گرایش‌های قومی در مستعمره هند. ترجمه حسن لاهوتی، مشهد: انتشارات استان قدس رضوی.
- اسپیر، پرسیوال. (۱۳۸۷). تاریخ هند. ترجمه همایون صنعتی‌زاده، قم: نشر ادیان.
- النمر، عبدالمنعم. (۱۳۴۷). کفاح المسلمین فی تحریر هند. ترجمه سیدعلی خامنه‌ای، مسلمانان در نهضت آزادی هندوستان، تهران: چاپخانه خراسان.
- اعظمی، داکتر ایم بسیم. (۲۰۰۸). مولانا محمدقاسم نانوتوی کی تعلیمی تصورات، عدلیه پبلی کیشنز، دومن پوره (کساری)، دیوبند، نیشنل پرینتینگ پریس، ج ۲.
- بازرگان، مهدی. (بی‌تا). آزادی هند. تهران: نشر امید.
- پیری، محمد؛ دورانی، عبدالغفور. (۱۳۹۱). پیدایش تفکر دیوبندیه در هندوستان و تأثیر آن بر بلوچستان ایران. سیستان و بلوچستان، مطالعات شبه‌قاره، سال چهارم، شماره ۱۳، صص ۲۰-۷.
- رضوی، سیدمحبوب. (بی‌تا). تاریخ دیوبندیه. دهلی: اشوک پریس.
- سهارنپوری، خلیل‌احمد. (۱۳۹۴). المهند علی‌المفند. ترجمه مولوی عبدالرحمان سربازی، مشهد: نشر جاویدان.
- صادقی‌علوی، محمود. (۱۳۹۶). تاریخ اسلام در شبه‌قاره. قم: نشر حوزه و دانشگاه.
- عزیز، احمد. (۱۳۶۶). تاریخ تفکر اسلامی در هند. ترجمه نقی لطفی و محمدجعفر یاحقی، تهران: کیهان انتشارات علمی و فرهنگی.
- کلاهدوزها، پرستو؛ عابدیها، حمید. (۱۴۰۱). گفتمان اصلاح دینی در شبه‌قاره هند در قرن نوزدهم سر سیداحمدخان. فصلنامه مطالعات شبه‌قاره، دوره چهاردهم، شماره ۴۳، صص ۲۱۹-۱۸۹.
- گیلانی، مناظر احسن. (۱۳۸۴). سیری در زندگی امام مولانا محمدقاسم نانوتوی. ترجمه صلاح‌الدین شهنوازی، زاهدان: انتشارات صدیقی.
- مقبول‌احمد، صلاح‌الدین. (۱۴۹۳ق). دعوه الشیخ الاسلام ابن تیمیه و اثرها علی الحركات الاسلامیه المعاصره و موقف الخصوم منها. کویت: دار ابن الاثیر.
- مقری‌طیب، محمد. (۱۴۰۱ق). علماء دیوبند عقیده و منهجاء. به قلم علامه قاضی محمدتقی عثمانی، پاکستان: مکتبه دارالعلوم کراتستی.
- ناظمیان‌فرد، علی. (۱۳۹۰). دارالعلوم دیوبند زمینه‌ها و راهبردها. فصلنامه مطالعات شبه‌قاره، سال سوم، شماره نهم، صص ۱۴۸-۱۲۹.
- ندوی، مسعود. (۱۳۷۲ق). تاریخ الدعوه الاسلامیه فی الهند. بیروت: دارالعربیه.
- هاردی، پیترو. (۱۳۶۹). مسلمانان هند بریتانیا. ترجمه حسن لاهوتی، مشهد: انتشارات استان قدس رضوی.
- هندی، سیداحمدخان. (۱۹۶۳م). مقالات سر سید. به کوشش اسماعیل پانی‌پتی، جلد ۱، لاهور: مجله ترقی ادب.
- هوشنگی، لیلان. (۱۳۹۱). مدارس دیوبندیه، نظام آموزشی و پیامدهای اجتماعی فرهنگی. پژوهش‌نامه تاریخ و تمدن اسلامی، دوره ۴۵، شماره ۲.